

Jakub Z. Lichański

Uniwersytet Warszawski

Retoryka: od Richarda E. Volkmana do czasów najnowszych (rozwój dyscypliny)

Retoryka jako taka nie może być zamieniana z **czystej nauki o sztuce** [*reine Kunstlehre*] w encyklopedię i metodologię retorycznych studiów i ćwiczeń.

Richard E. Volkmann,
Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht dargestellt,
Leipzig 1885, s. 398 (podkr. J.Z.L.).

Wstęp

Richard E. Volkmann (1832–1892), jeden z najwybitniejszych badaczy retoryki, podsumował jej wcześniejszy dorobek zarówno w dziedzinie teorii, jak i praktyki. Jego prace: *Über Progymnasmen* (1861) oraz *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht dargestellt* (1885) są, mimo upływu ponad stu lat, wciąż ważne i inspirujące. To on wskazał jako pierwszy, iż

Sie [Rhetorik — J.Z.L.] bildet ein fertiges, in sich abgeschlossenes System, welches in zahlreichen Schriften theils in seinem ganzen Umfang, theils in bald kürzerer bald ausführlicher Bearbeitung einzelner Theile dargelegt wurde, von denen wenigstens die wichtigsten auf uns gekommen sind. (Ona [retoryka — J.Z.L.] przedstawia sobą gotowy, samodzielny system, opisany w licznych traktatach, z których najważniejsze dotrwały do naszych czasów)¹.

Zwrócił także uwagę, iż

Retoryka jako taka nie może być zamieniana z czystej nauki o sztuce (*reine Kunstlehre*) w encyklopedię i metodologię retorycznych studiów i ćwiczeń².

---

¹ R.E. Volkmann, *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht dargestellt*, Leipzig 1885 [repr. Olms, Hildesheim 1963, 1987; repr. [elibron] 2005; repr. BiblioBazaar 2010], s. 1.

² *Ibidem*, s. 398. Jeśli nie podano inaczej, wszystkie tłumaczenia J.Z.L.

Studia Volkmana nad retoryką do dnia dzisiejszego są wciąż punktem wyjścia dalszych badań. Szczególnie należy wskazać na bardzo celną uwagę badacza, który przytacza następującą opinię Diogenesa Laertiosa:

retoryka zajmuje się faktami szczegółowymi, a nie czymś ogólnym. Bada nie samą sprawiedliwość, lecz konkretne przejawy sprawiedliwości [przeł. Witold Olszewski, Bogdan Kupis]³.

Ta uwaga w połączeniu ze znanymi sądami Arystotelesa, dotyczącymi: po pierwsze — różnicy między dziełem literackim a dziełem historycznym (pierwsze mówi o możliwościach, drugie o wydarzeniu jednostkowym), po drugie — o prawdopodobieństwie fabuły⁴, a także sądem, iż przedmiotem retoryki są hipotezy (w uproszczeniu: sądy szczegółowe i wątpliwe), a nie tezy (sądy ogólne bądź prawdziwe zdania kategoryczne)⁵, staje się w pełni jasna. Sugeruje też, iż przedmiotem retoryki są wszelkie teksty — pisane bądź mówione⁶ — a zatem jest ona niezbędna jako umiejętność (a zarazem nauka/sztuka) przy przekształcaniu myśli w słowa. W gruncie rzeczy bardzo podobnie po latach określi retorykę jeden z najwybitniejszych współczesnych jej badaczy, Kenneth Burke⁷: „gdziekolwiek jest »znaczenie«, tam jest »perswazja«. [...] gdziekolwiek jest perswazja, jest też retoryka”.

Jako kwestię osobną wskażę na zwięzłą dyskusję na temat retoryki jako swoistej odmiany *epistème* i odrzucenie takiej możliwości⁸. W swej ostatniej pracy powiada jednoznacznie:

czy retorykę należy traktować jako: sprawność (*empeiria*, *tribé*), umiejętność (*téchne*, *ars*) czy też jako wiedzę (*epistème*, *scientia*). W rzeczywistości była ona zawsze uważana przez swoich „przedstawicieli” za to, co my rozumiemy jako „nauczanie umiejętności” (*téchne*)⁹.

Nie jest to sprzeczne z wcześniej przytaczanymi uwagami, z których wynika, że retoryka jest systemem oraz że jest analogonem logiki. Co do pierwszej uwagi powtórzył ją Volkman w swej ostatniej pracy¹⁰, gdy określał wartość dokonania Hermogenesa. Natomiast uwaga druga, nieco inaczej, zostaje także powtórzona

³ Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, przeł. I. Krońska et al., oprac. I. Krońska, wstęp K. Leśniak, Warszawa 1968, III.55.

⁴ Arystoteles, *Retoryka. Poetyka*, przeł. i oprac. H. Podbielski, Warszawa 1988, XIX.

⁵ M.F. Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, red. L. Radermacher, t. 1–2, Lipsiae 1971, II.21.21; III.1.16.; R.E. Volkman, *Rhetorik der Griechen und Römer*, [w:] R.E. Volkman, H. Gleditsch, *Rhetorik und Metrik der Griechen und Römer*, red. K. Hammer, München 1901 [*Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft*, II.3], s. 131; F. Striller, *De stoicorum studiis rhetoricis*, Koebner, Vratislaviae 1886, s. 20–26.

⁶ R.E. Volkman, *Rhetorik der Griechen und Römer...*, s. 109.

⁷ K. Burke, *The Philosophy of Literary Forms: Studies in Symbolic Action* (1941), Los Angeles-London 1967, s. 43.

⁸ R.E. Volkman, *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht dargestellt...*, s. 15.

⁹ R.E. Volkman, *Rhetorik der Griechen und Römer...*, s. 109.

¹⁰ *Ibidem*, s. 118.

w tymże dziele¹¹. Badacz podkreśla tu fakt, iż retoryka jest nauką/sztuką, która ma określone środki, metody oraz prawidła (reguły), pozwalające na konstruowanie/ analizowanie/wyglaszanie dowolnych tekstów.

Taki jest stan rzeczy w badaniach nad retoryką u schyłku wieku XIX. Warto może chwilę poświęcić nieporozumieniu w rozumieniu retoryki, które zawdzięczamy Fryderykowi Nietzsche (1844–1900) i jego niezwykle niefortunnej uwadze

I to jest *podstawowa* perspektywa: język jest retoryką, chce bowiem przenosić tylko *dóksa*, nie *epistémé*¹².

Można podejrzewać, iż sformułowanie to jest wynikiem lektury studium Leonharda von Spengla *Die Definition und Eintheilung der Rhetorik*¹³ oraz dość arbitralnego wyboru, z ponad pięćdziesięciu antycznych definicji retoryki, które omawia Spengel, definicji Doxopatrosa: „retoryka jest (posłużeniem się) słowami (ze względu na) słowa”¹⁴. Reguły retoryki są związane z tworzeniem tekstów, a nie prostym wypowiedaniem między innymi emocji. Jednak, co trzeba odnotować, podejście Nietzschego nieco przypomina poglądy, które za kilkanaście lat przedstawi Kenneth Burke (1897–1993)¹⁵; w odróżnieniu od opinii badacza amerykańskiego w podejściu Nietzschego brakuje uzasadnienia metodologicznego.

Jednak to przypomnienie wskazuje nie tylko na błąd popełniony przez niemieckiego filozofa, lecz także pokazuje, dlaczego zarówno filozofowie, jak i językoznawcy w wieku XX na retorykę spoglądali przede wszystkim jako na dość dziwną „mieszalinę” językoznawstwa i logiki (jeszcze bez pragmatyki, albowiem na jej narodziny trzeba będzie jeszcze zaczekać kilka lat)¹⁶.

¹¹ *Ibidem*, s. 121.

¹² F. Nietzsche, *Przedstawienie retoryki starożytnej*, przeł. B. Baran, [w:] *Nietzsche 1900–2000*, wyd. A. Przybysławski, Kraków 1997 [Bibliotheca Principia: Klasycy 2000, 1], s. 25.

¹³ L. von Spengel, *Die Definition und Eintheilung der Rhetorik bei den Alten*, „Rheinisches Museum für Philologie” 18 (1863), s. 481–526.

¹⁴ Por. *ibidem*, s. 526. Z ówczesnej literatury przedmiotu Nietzsche przywołuje jeszcze takie prace Volkmana, jak: *Hermagoras oder Elemente der Rhetorik*, Stettin 1865 i *Die Rhetorik der Griechen und Römerin systematischer Übersicht dargestellt*, Leipzig 1872. Por. też G. Most, T. Fries, *Die Quellen von Nietzsches Rhetorik-Vorlesungen*, [w:] *Centauren-Geburten: Wissenschaft, Kunst und Philosophie beim jungen Nietzsche*, wyd. T. Borsche, F. Garratana, A. Venturelli, Berlin 1994, s. 31–41 nn.

¹⁵ Mam na myśli takie prace Kennetha Burke’a, jak m.in. *Lexicon Rhetoricae* (1931), *The Philosophy of Literary Form* (1941), *A Rhetoric of Motives* (1950) czy *Language as a Symbolic Action* (1966).

¹⁶ Ściśle do prac Ch. Morrisa por. N.D. Arutúnova, *Pragmatika*, [w:] *Ázykoznanie*, red. V.N. Árceva, Moskwa 1998, s. 389–390 [Boľ’sie Enciklopedičeskie Slovári]. Także V.N. Toporov, *Ritorika*, [w:] *ibidem*, s. 416–417, gdzie wskazane przyczyny swoistego „odejścia” od retoryki; badacz zwraca także uwagę na zmianę zakresu użycia terminu.

Retoryka i edukacja

Zacznę od kwestii znaczenia retoryki dla edukacji. Problemy te omówione zostały w wielu pracach, głównie jednak w perspektywie historycznej¹⁷. Warto zatem przypomnieć rozważania Richarda E. Volkmana, który w swej pierwszej pracy z zakresu retoryki *Über Progymnasmen* (1861), poświęconej wykorzystaniu jej wskazań w praktyce dydaktycznej, zwracał uwagę na następujący fakt:

Es fällt demnach dem Deutschen Unterricht nächst anderen gerade als seine wesentliche Aufgabe ein Gegenstand zu, der im Grunde der Rhetorik entlehnt ist. Denn wie die Rhetorik im Besonderen eine Anweisung zum Entwurf, zur Ausarbeitung und zum Vortrag sowohl gerichtlicher, als epideiktischer Reden giebt, so lehrt sie auch im Allgemeinen überhaupt beliebige Ausarbeitungen über irgend welches Thema anfertigen und führt ihre Schuler in das Wesen der verschiedenen Stilarten ein (Do wykształcenia w zakresie literatury i języka niemieckiego należy przedmiot, który jest w gruncie rzeczy zapożyczony z retoryki. Bo choć retoryka służy głównie do przygotowywania i prezentacji mów zarówno sądowych, jak i doradczych, to także właśnie ona uczy (przygotowywania) w ogóle wszelkich opracowań (tekstów) o dowolnej tematyce oraz sprawia, iż uczniowie zostają wprowadzeni w istotę różnych stylów artystycznych)¹⁸.

Ta opinia dobrze określa rolę retoryki jako narzędzia w nauczaniu technik przygotowywania różnego typu tekstów i, jak sądzę, nie straciła nic na aktualności. Trzeba pamiętać, iż progymnasmatą zostały wykorzystane jako wykład metodyki przygotowywania ćwiczeń pisemnych¹⁹. Progymnasmaty zawierają bowiem praktyczne wskazówki, jak na przykład schematy opowiadań. Volkman — odwołując się do Hermogenesa — pokazuje, jak jego schematy opowiadań (Hermogenes podaje ich pięć) mogą być przydatne przy komponowaniu przez uczniów własnych tekstów²⁰. W skrócie można to ująć następująco:

i/ podmiot bądź osoba, która jest przedmiotem narracji, pozostają w nominativie,

ii/ podmiot bądź osoba, która jest przedmiotem narracji, pozostają w przypadku zależnym,

¹⁷ *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne: 1450–1950*, red. M. Fumaroli, Paris 1999, s. 1071–1213.

¹⁸ R.E. Volkman, *Über Progymnasmen und ihre Verwendbarkeit für den deutschen Unterricht auf Gymnasien*, Stettin 1861, s. 1–2.

¹⁹ B.B. Awianowicz, *Progymnasmaty w teorii i praktyce szkoły humanistycznej od końca XV do połowy XVIII wieku. Dzieje nowożytnej recepcji Aftoniosa od Rudolfa Agricoli do Johanna Christopha Gottscheda*, Toruń 2008, s. 306–308; M. Kraus, *Exercises for text composition (exercitationes, progymnasmaty)*, [w:] *Rhetorik und Stilistik/Rhetoric and Stylistics*, red. U. Fix, A. Gardt, J. Knappe, Berlin-New York 2009, s. 1396–1405.

²⁰ R.E. Volkman, *Über Progymnasmen...*, s. 27–29; H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, t. 1–2, München 1974 [tłum. ang. D.E. Orden, R.D. Anderson, Leyden 1998; tłum. pol. A. Gorzkowski, Bydgoszcz 2003], par. 1114; B.B. Awianowicz, *op. cit.*, s. 48–49, 119–124, 213–214, 236–237.

iii/ narracja jest ułożona w ciąg pytań retorycznych (stronniczy sposób narracji),

iv/ narracja składa się z ciągu krótkich równoważników zdań,

v/ narracja ma charakter stronniczy; przedmiot narracji jest oceniany w sposób stronniczy, wbrew normom moralnym.

Warto też pamiętać, iż cytowana praca Volkmana o progymnasmatach w edukacji szkolnej, gdyby została w pełni wykorzystana, stanowiłaby dobre wprowadzenie do ukształtowania retoryki jako narzędzia tworzenia dowolnych wypowiedzi, *resp.* tekstów kultury. Praktyczne zastosowanie retoryki w nauczaniu to nie tylko doświadczenie europejskie, lecz także amerykańskie²¹.

Najtrafniej problemy dotyczące retoryki i kształcenia przedstawił jednak Gert Ueding w artykule o znamienym tytule *Rhetorik als Fundament des modernen Europa*:

Europejski program nauczania jest pochodzenia greckiego: z jednej strony jest to ideał obejmujący całość wiedzy uniwersalnej [obejmującej] treści kulturowe, techniczne/rzemieślnicze, muzyczne, jak też z zakresu nauk społecznych oraz przyrodniczych, a z drugiej strony, połączony z wymogami praktycznymi Poliss, z *politiké téchné*. Metoda kształcenia, która jest podstawą owego programu nauczania, to [połączenie] filozofii pojmowanej jako „polymathia”, wiedza uniwersalna, oraz retoryki [rozumianej] jako praktyczny środek pośrednictwa [w procesie dydaktycznym] i jako szkoła polityki²².

Opinia ta jest niezwykle zwięzłym i trafnym określeniem roli retoryki właśnie w procesie edukacyjnym. Stanowiła ona, na co wskazał cytowany wcześniej Volkmann, jeden z najistotniejszych przedmiotów nauczania i jedną z ważniejszych technik dydaktycznych (m.in. przygotowanie do prowadzenia debat, dyskusji itd.).

Ta pozycja retoryki była i jest niezachwiana. Należy pamiętać, iż w najnowszych wprowadzonych w USA programach WAC i WID właśnie retoryce przypada podstawowa rola w uczeniu organizacji techniki pisania²³. Oba programy powstały po to, aby dać ramy właśnie edukacji w zakresie tworzenia różnorodnych typów tekstów, a przede wszystkim — by dać narzędzia do opanowania umiejętności „zamykania myśli w słowa” czy raczej temu, co Michael Billig określił jako „wstęp do zrozumienia myślenia”²⁴.

²¹ *Nauczanie retoryki w teorii i praktyce*, red. J.Z. Lichański, E. Lewandowska-Tarasiuk, Warszawa 2003; M.G. Longaker, *Rhetoric and the Republic: Politics, Civic Discourse, and Education in Early America*, Tuscaloosa, 2007; *Rhetorical Education in America*, red. Ch.J. Glenn, M.M. Lyday, W.B. Sharer, Tuscaloosa 2009.

²² G. Ueding, *Rhetorik als Fundament des modernen Europa*, [w:] *Von der Kunst der Rede und Beredsamkeit*, wyd. G. Ueding, Th. Vogel, Tübingen 1998, s. 29–53.

²³ *Landmark Essays on Writing Across the Curriculum*, red. Ch. Bazerman, D.R. Russell, Hermagoras Press, Davis CA 1994, s. XI–XVI; Ch. Bazerman *et al.*, *Reference Guide to Writing Across the Curriculum*, West Lafayette 2005.

²⁴ M. Billig, *Studying the thinking society: Social representation, rhetoric and attitudes*, [w:] *Empirical Approaches to Social Representation*, red. G. Breakwell, D. Canter, Oxford 1993, s. 121.

Retoryka jako teoria

George A. Kennedy zwrócił uwagę, a właściwie przypomniał tylko, iż retoryka jest nauką zarazem historyczną i systematyczną²⁵. Czas zatem wskazać na podstawowe problemy związane z zakresem *téchne rhetoriké* jako nauki. Jako podstawowe wykłady teorii retoryki przyjmujemy dwa opracowania: wielokrotnie wspomnianego Richarda E. Volkmana²⁶ oraz Josefa Martina²⁷.

Należy w tym miejscu wskazać kilka słowników i encyklopedii, bez których znajomości trudno sobie wyobrazić poważne zajmowanie się teorią retoryki²⁸. Richard E. Volkman we wstępie do wcześniejszej redakcji swego głównego dzieła *Hermagoras oder die Rhetorik*²⁹ zwracał uwagę, poza innymi pracami, na dwa słowniki retoryczne autorstwa Johanna Christiana Gottlieba Ernestiego (1756–1802) *Lexicon technologiae Graecorum rhetoricae* (1795)³⁰ oraz *Lexicon technologiae Latinorum rhetoricae* (1797)³¹. Prace te, mimo powstania wielu innych, nowocześniejszych, są ważne po dziś dzień.

Na następne słowniki przyszło czekać dość długo. Kolejnym jest bowiem studium Heinricha Lausberga (1912–1992) *Handbuch der literarischen Rhetorik*³², które ukazało się po ponad stu pięćdziesięciu latach po opublikowaniu prac Ernestiego. Dzieło to, które miało kilku wydań, a także tłumaczone była między innymi na języki angielski i polski, jest obecnie uważane za najważniejsze wydanie dotyczące terminologii retorycznej. Trzeba także wspomnieć o polskim słowniku opracowanym przez Mirosława Korolkę *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*³³, który ukazał się dwukrotnie (w latach 1990 i 1998).

Z wydanych później prac za najwartościowsze należy uznać dwa opracowania. Są to *The Encyclopedia of Rhetoric* pod redakcją Thomasa Sloane'a³⁴ oraz *The Companion to Rhetoric and Rhetorical Criticism* pod redakcją Waltera Josta i Wendy Olmsted³⁵.

²⁵ G.A. Kennedy, *The Present State an the Study of Ancient History*, "Classical Philology" 70, 1975, s. 278.

²⁶ R.E. Volkman, *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht dargestellt...*

²⁷ J. Martin, *Antike Rhetorik. Technik und Methode*, München 1974.

²⁸ Pomijam artykuły poświęcone retoryce w takich wydawnictwach, jak Pauly-Wissowa *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.

²⁹ R.E. Volkman, *Hermagoras oder Elemente der Rhetorik*, Stettin 1865.

³⁰ J.Ch.G. Ernesti, *Lexicon technologiae Graecorum rhetoricae*, Leipzig 1795.

³¹ J.Ch.G. Ernesti, *Lexicon technologiae Latinorum rhetoricae*, Leipzig 1797.

³² H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik...*

³³ M. Korolko, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1998.

³⁴ *The Encyclopedia of Rhetoric*, red. Th. Sloane, Oxford 2001.

³⁵ *Retoryka i krytyka retoryczna. Compendium retoryczne*, red. W. Jost, W. Olmsted, tłum. zbiorowe, red. wyd. polskiego J.Z. Lichański, Warszawa 2012.

Dziełem wszakże najważniejszym stał się monumentalny słownik *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*³⁶, który ma dwu założycieli: Wilhelma Krolla oraz Gerta Uedinga. Obaj są związani z Seminar für Allgemeine Rhetorik działającym na uniwersytecie w Tybindze. Jest on podstawą do prowadzenia studiów zarówno nad historią, jak i teorią czy zastosowaniem praktycznym retoryki³⁷. Jak jednak retoryka, jako teoria, była opisywana oraz jakie zmiany w jej postrzeganiu możemy odnotować podczas lektury słownika? Gert Ueding powiada:

Retoryka była (i jest) nie tylko dyscypliną formalną oraz pewną formą wypowiedzi czy technikami argumentacji, ale uczyła i uczy także jak (słowa) pośredniczą w dostępie do rzeczy; jest wiedzą niezbędną w dyplomacji oraz nieusuwalnym czynnikiem praktyki społecznej (Arystoteles). Stanowi także sposób opisu języka, częstokroć słownictwa stereotypowego, w którym nie jest wymagana precyzja terminologiczna lub opracowanie (analityczne) terminów ogólnych. Historia kultury retorycznej (w tym epok, w których wpływ retoryki był szczególnie silny i dobrze reprezentowany [„barok”]), a także w sprawach publicznych, w których retoryka zdobyła praktyczne znaczenie, takich jak polityka, prasa, sądy i edukacja) jest rzeczywiście często nadal niewystarczająco udokumentowana dla pełnego poznania historii terminu i stawia przed autorami odpowiednich artykułów duże wymagania. Jest to szczególnie ważne dla historii retoryki ostatnich dwustu lat; dziś jest także istotne uwikłanie retoryki w teorie polityczne, filozofię społeczną, strukturalizm lub antropologię kulturową. Historia samego pojęcia to nie tylko ciągłe gromadzenie „okrucichów wiedzy”, ale również niezależne narzędzie metodologiczne dla poznania teorii retoryki. *Każda próba odnowienia retoryki w zakresie teorii i praktyki, powinna, przynajmniej początkowo, powstawać jako wynik badań historycznych* (Manfred Fuhrmann). To jest pierwsze pytanie — o historię [...], która oczywiście nie jest zakończona i gotowa, ale wciąż otwarta. Historyczne odniesienia pozwalają również odróżnić prawdziwy od pozornego postęp w zakresie (poszerzania wiedzy o) teorii retoryki [...]³⁸.

Opinia Uedinga pokazuje, w olbrzymim skrócie, zakres współczesnych badań nad retoryką, który stał się przedmiotem zainteresowania redaktorów oraz autorów *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Zacytowana wypowiedź przynosi także istotną refleksję dotyczącą znaczenia badań historii retoryki. Tym właśnie problemom poświęcę kilka słów na zakończenie poruszanych w tej części zagadnień. I znów wskażę najpierw na pracę Richarda E. Volkmana z 1901 roku, która zawiera bardzo zwięzły zarys historii retoryki od początku do upadku cesarstwa bizantyńskiego³⁹. Jednak ważniejsze są publikacje George’a A. Kennedy’ego⁴⁰ oraz Marca Fumarolego⁴¹. Należy wskazać także prace Jiřego Krausa⁴², Laurenta Pernota⁴³, Gerta

³⁶ *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, red. W. Jens, G. Ueding, t. 1–10, Tübingen 1992–2011.

³⁷ Zob. <http://www.uni-tuebingen.de/hrwh> (2012-10-18).

³⁸ G. Ueding, *Das Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, „Archiv für Begriffsgeschichte“ 37, 1994, s. 7–20.

³⁹ R. E. Volkman, *Rhetorik der Griechen und Römer...*, s. 109–119.

⁴⁰ G. A. Kennedy, *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton 1994.

⁴¹ *Histoire de la rhétorique dans l’Europe moderne: 1450–1950*, red. M. Fumaroli, Paris 1999.

⁴² J. Kraus, *Rétorika v evropské kultuře*, Praha 1998.

⁴³ *New Chapters in the History of Rhetoric*, red. L. Pernot, Leyden 2008.

Uedinga⁴⁴, Thomasa Conleya⁴⁵. Wśród wymienionych opracowań znalazły się przede wszystkim studia omawiające problemy historii retoryki w sposób całościowy; natomiast tekstów dotyczących pewnych fragmentów historii retoryki jest wiele, a część z nich omówiona została między innymi w studium Winifred Horner⁴⁶.

W Polsce — jeśli chodzi o zestawienia bibliograficzne — są to prace Marka Skwary⁴⁷ oraz piszącego te słowa⁴⁸, natomiast *stricte* historycznych jest kilka i są to studia Zbigniewa Rynducha⁴⁹, Barbary Otwinowskiej⁵⁰, Eugenii Ulčinaite⁵¹, jak również autora niniejszego artykułu⁵². Wciąż brak opracowań komparatystycznych; ich załączkiem mogą być studia Jamesa J. Murphy'ego⁵³ oraz Laurence'a D. Greena⁵⁴, które przyniosły zestawienia bibliograficzne prac poświęconych retoryce — do schyłku wieku XVIII, a także, mimo ostrego sporu, jaki wywołała, publikacja George'a Kennedy'ego⁵⁵.

Wielkie znaczenie dla tych badań mają oczywiście również pisma retoryczne, a wśród nich „Rhetorik. Ein Jahrbuch” wydawane przez Zentrum für Philosophie und Rhetorikforschung, „Rhetorica”, pismo wydawane przez The International Society for the History of Rhetoric oraz Univeristy of California Press, czy wreszcie „Forum Artis Rhetoricae” wydawane przez Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego oraz Wydawnictwo DiG („Rhetorik”; „Rhetorica”; „Forum Artis Rhetoricae”).

Retoryka i jej praktyczne zastosowania

Najważniejszym praktycznym zastosowaniem retoryki jest oczywiście *rhetorical criticism* (*krytyka retoryczna*). Jej początki to studium Herberta Richarda

⁴⁴ G. Ueding, *Klassische Rhetoric*, München 2000.

⁴⁵ Th.M. Conley, *Rhetoric in the European Tradition*, New York-London 1990.

⁴⁶ W. Horner, *Nineteenth-Century Scottish Rhetoric: The American Connection*, Carbondale 1992.

⁴⁷ M. Skwara, *Polska bibliografia retoryczna 1945–2003*, [w:] *Retoryka w Polsce. Teoria i praktyka w ostatnim półwieczu*, red. M. Skwara, Szczecin 2006, s. 265–371.

⁴⁸ J.Z. Lichański, *Retoryka od renesansu do współczesności — tradycja i innowacja*, Warszawa 2000, s. 238–259.

⁴⁹ Z. Rynduch, *Nauka o stylach w retorykach polskich XVII wieku*, Gdańsk 1967.

⁵⁰ B. Otwinowska, *Retoryka*. w: *Słownik literatury polskiego oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Wrocław 1990, s. 714–720; B. Otwinowska, *Retoryka*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska, B. Otwinowska, E. Sarnowska-Temeriusz, Wrocław 1991, s. 508–515.

⁵¹ E. Ulčinaite, *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku*, Wrocław 1984.

⁵² J.Z. Lichański, *Retoryka od renesansu...*

⁵³ *Renaissance Rhetoric Short Title Catalogue: 1460–1700*, red. J.J. Murphy, L.D. Green, Burlington 2003.

⁵⁴ L.D. Green, *Patterns of Publication in Classical Rhetoric: 1460–1700*, [w:] *XVIe Congress ISHR: Abstracts*, Strasbourg 2007, s. 66–67.

⁵⁵ G.A. Kennedy, *Comparative Rhetoric. An Historical and Cross-Cultural Introduction*, New York-Oxford 1998.

Wichelnsa⁵⁶ z 1925 roku, a następnie praca Edwina Blacka⁵⁷; podsumowanie tych prac przynosi podręcznik Sonji K. Foss⁵⁸. Jednak wcześniej, bo już w antyku, możemy mówić o bardzo wielu praktycznych zastosowaniach teorii retoryki; wspomina o tym między innymi Platon, gdy w *Fajdrosie* wymienia Teodora z Bizancjum i jego podręcznik⁵⁹.

Pełna lista praktycznych zastosowań retoryki pojawi się w okresie średniowiecza, gdy powstaną *artes*⁶⁰. Są to: *a. dictaminis*, *a. epistolandi*, *a. historica*, *a. notaria*, *a. memoria*, *a. oratoria*, *a. poetriae*, *a. praedicandi*, *a. versificatoria*. Problematyka z nimi związana jest przedmiotem badań wielu prac, a ich bibliografia jest bardzo obszerna⁶¹. Mimo to prace nad *artes* trwają nadal, wciąż bowiem są odkrywane nowe źródła.

Najważniejszym z praktycznych zastosowań teorii retoryki są natomiast progymnasmata; ich opis, praktyczne użycie są ciągle przedmiotem badań. Świątyną ich analizę przeprowadził Richard E. Volkmann⁶²; ze współczesnych prac wymienię tylko pracę polską, a mianowicie studium Bartosza Awianowicza. Co więcej: wciąż są stosowane w nauczaniu⁶³.

Jeszcze jednym, ale bardziej skomplikowanym zastosowaniem jest *nauka o status*⁶⁴. Ta część teorii retoryki nie tylko zawsze była wykorzystywana, szczególnie w mowach sądowych. Podstawowy opis znajduje się w traktatach Hermogenesa⁶⁵; sama teoria jest nie tylko nieustannie przedmiotem badań⁶⁶, lecz ma także praktyczne zastosowania⁶⁷.

Dziś wszakże teoria retoryki znalazła dwa nowe zastosowania praktyczne. Są to programy WAC i WID, które obejmują przede wszystkim naukę pisania, poczynając od szkoły średniej, poprzez studia uniwersyteckie, a na kursach doskonalących umiejętności w tym zakresie kończąc⁶⁸. Jednak prace nad uwspółcześnieniem i zastosowaniem retoryki w edukacji, głównie uniwersyteckiej, zapoczątkowały w XX wieku prace Brooksa i Warrena⁶⁹, a następnie Edwarda

⁵⁶ H.A. Wichelns, *The literary criticism of oratory*, [w:] *Studies in Rhetoric and Public Speaking in Honor of James A. Winang*, red. A.M. Drummond, New York 1925, s. 182–216.

⁵⁷ E. Black, *Rhetorical Criticism: A Study in Method*, New York-London 1965.

⁵⁸ S.K. Foss, *Rhetorical Criticism: Exploration and Practice*, Prospects Heights Ill., 2004.

⁵⁹ Platon, *Fajdros*, przeł. i oprac. W. Witwicki, Warszawa 1958, 266D.

⁶⁰ J.J. Murphy, *Rhetoric in the Middle-Ages*, Los Angeles 1974.

⁶¹ *Historisches Wörterbuch der Rhetorik...*, s. 1033–1080.

⁶² R.E. Volkmann, *Über Progymnasmen...*

⁶³ Ch. Desmet, *Progymnasmata, then and now*, [w:] *Rhetorical Agendas: Political, Ethical, Spiritual*, red. P. Bizzell, Mahwah NJ 2006, s. 185–191.

⁶⁴ M. Hoppmann, *Statuslehre*, [w:] *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, t. 8 (2007), kol. 1327–1358.

⁶⁵ Hermogenes, *Sztuka retoryczna*, przekł., oprac. i wstęp H. Podbielski, Lublin 2012.

⁶⁶ H. Podbielski, *Wstęp*, [w:] Hermogenes, *op. cit.*, s. 137–157.

⁶⁷ M. Hoppmann, *Statuslehre*, kol. 1353–1358.

⁶⁸ *CCBC Student Guide to Writing in the Disciplines*, red. M. Schutte et al., Baltimore 2010.

⁶⁹ C. Brooks, R.P. Warren, *Modern Rethoric*, New York 1970.

Corbetta⁷⁰. Kwestie te omówione są między innymi w specjalnym tomie wydanym przez redakcję *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*⁷¹, a także były przedmiotem zainteresowania w Polsce w latach 2007⁷² i 2011⁷³.

Na zakończenie tej części rozważań zostawiam trzech autorów, których dokonania i w zakresie praktycznych zastosowań retoryki, i głębszego zrozumienia samej teorii są bezsprzecznie najważniejsze. To prace Kennetha Burke'a, Chaima Perelmana oraz Wayne'a C. Bootha; wskażę tutaj te, które odegrały podstawową rolę w zmianie współczesnego podejścia do teorii retoryki oraz jej praktycznych zastosowań. Są to: *A Rhetoric of Motives* Burke'a⁷⁴, *Nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation* Perelmana i Lucile Olbrecht-Tyteki⁷⁵, *A Rhetoric of Fiction* Bootha⁷⁶. Oczywiście wspomniani autorzy opublikowali jeszcze wiele innych ważkich studiów, ale te, jak sądzę, odegrały rolę najistotniejszą.

Retoryka a inne nauki

Omawiane zagadnienia stały się przedmiotem badań od momentu, gdy Martianus Capella⁷⁷ opisał strukturę i podział nauk. Retoryka znalazła się w grupie — dziś powiedzielibyśmy — nauk o języku wraz z gramatyką i logiką, stanowiły one podstawę dalszego kształcenia⁷⁸. Układ ten, zmodyfikowany w dobie humanizmu przez Johanna Sturmę, a następnie *Ratio Studiorum* obowiązujące w szkołach jezuickich, przetrwał w zasadzie do wieku XVIII i dopiero wtedy uległ gruntownym zmianom⁷⁹. Wiązać to należy, z jednej strony, z początkiem systematycznych badań nad możliwymi zastosowaniami retoryki, który nastąpił w XVI i XVII wieku, a z drugiej — z rozwojem nauk, w tym nauk empirycznych, szczególnie poczynając od wieku XVII. Retoryka, która do tej pory była narzędziem kształtowania języka wszystkich nauk, z filozofią i teologią włącznie, teraz powoli była spychana do roli, co najwyżej, teorii prozy. Definitywnie tak określił ją Wilhelm Wackernagel w studium wydanym pośmiertnie w 1873 roku⁸⁰. Już jednak prace Richarda E. Volkmana takie postrzeżenie retoryki zakwestiono-

⁷⁰ E.P.J. Corbett, *Classical Rhetorik for the Modern Student*, New York 1965.

⁷¹ *Rhetorik zwischen den Wissenschaften*, red. G. Ueding, Tübingen 1991.

⁷² *Perspektywy polskiej retoryki*, red. B. Sobczak, H. Zgółkowa, Poznań 2007.

⁷³ *Dydaktyka retoryki*, red. B. Sobczak, H. Zgółkowa, Poznań 2011.

⁷⁴ K. Burke, *The Rhetoric of Motives* (1950), Los Angeles-London 1969.

⁷⁵ Ch. Perelman, L. Olbrecht-Tyteca, *Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique*, t. 1–2, Bruxelles 1978 [tłum. ang. *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*, trans. J. Wilkinson, P. Weaver, Notre Dame 1969].

⁷⁶ W.C. Booth, *The Rhetoric of Fiction*, Chicago 1983.

⁷⁷ Martianus Capella, *De nuptiis Philologiae et Mercurii*, wyd. J. Wilis, Leipzig 1983.

⁷⁸ J.J. Murphy, *op. cit.*

⁷⁹ J. Kraus, *Rétorika v dejinach jazykové komunikace*, Praha 1981.

⁸⁰ W. Wackernagel, *Poetik, Rhetorik und Stilistik*, Halle: Weisenhaus 1873.

wały⁸¹; w wieku XX tak wąskie postrzeganie retoryki podważało wielu badaczy; przegląd badań przeprowadziły między innymi Andrea A. Lunsford i Lisa S. Ede w studium *On distinction between classical and modern rhetoric*⁸². Z innych badaczy, poza wspomnianymi wcześniej, wskażę tylko Briana Vickersa, jednego z założycieli The International Society for the History of Rhetoric; w swych pracach podkreślał szerokość pola badawczego retoryki i starał się przedstawiać ją nie tylko jako historyczną, lecz także współczesną naukę⁸³. Daleko szerzej postraktowali retorykę tacy badacze, jak Alexandra Hasse czy Kathleen Welch, które dostrzegły jej szerokie zastosowanie w świecie komputerów i hipertekstów⁸⁴. Na kwestie te zwracają również uwagę wspomniani już Walter Jost i Wendy Olmsted⁸⁵ w swym kompendium retorycznym czy wcześniej Gert Ueding w tomie zbierającym studia ukazujące związki retoryki z innymi naukami (*Rhetorik zwischen den Wissenschaften*, 1991). Najistotniejsze jednak zastosowania retoryki dotyczą kwestii argumentacji, a także, w części praktycznej, zastosowań w prawie⁸⁶. Polski dorobek został omówiony w aneksie do kompendium Waltera Josta i Wendy Olmsted⁸⁷.

Obecnie badania w zakresie teorii i praktyki retoryki są rozległe; dobrze uświadamiają to na przykład serie wydawnictwa Parlor Press, Anderson S.C. (USA)⁸⁸, kierowane przez: Alana G. Grossa — „Rhetoric of Science and Technology”, Patricję Sullivan i Catherinę Hobbs — „Lauer Series in Rhetoric and Composition”, Charlesa Bazermana, Ariis Bawarshii, Mary Jo Reiff — „Reference Guides to Rhetoric and Composition” i przez Marguerite Helmers — „Visual Rhetoric and Prospects in Visual Rhetoric”.

---

⁸¹ R.E. Volkmann, *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht dargestellt...*, Leipzig 1885.

⁸² A.A. Lunsford, L.S. Ede, *On distinction between classical and modern rhetoric*, [w:] *Essays on Classical Rhetoric and Modern Discourse*, red. R.J. Connors, A.A. Lunsford, L.S. Ede, Carbondale, IL 1984, 37–49.

⁸³ Świadomie pomijam postać Wayne’a C. Booth’a, którego dorobek, podobnie jak dorobek Kennetha Burke’a, jest nie do przecenienia.

⁸⁴ K.E. Welch, *Electric Rhetoric: Classical Rhetoric, Oralism, and New Literacy*, MIT Press, Cambridge MA, London 1999.

⁸⁵ *Retoryka i krytyka retoryczna...*

⁸⁶ Ch. Perelman, *La logique juridique. La nouvelle rhétorique*, Paris 1976 [tłum. pol. *Logika prawnicza. Nowa retoryka*, przeł. T. Pajor, wstęp J. Wróblewski, Warszawa 1984]; Ch. Perelman, *L’Empire rhétorique*, Paris 1977 [tłum. pol. *Imperium retoryki*, przeł. M. Chomicz, wstęp R. Kleszcz, Warszawa 2002; tłum. ang. *The realm of rhetoric*, trans. W. Kluback, Notre Dame 1982].

⁸⁷ *Retoryka i krytyka retoryczna...*, s. 535–548.

⁸⁸ Zob. <http://www.parlorpress.com/submissions> [22.10.2012]. A jest to tylko jedna z niewielu podobnych inicjatyw wydawniczych! Wśród nich najważniejsza jest seria książek wydawana przez MIT; częściowe podsumowanie tych prac przyniósł specjalny numer „Technical Communication Quarterly” 14, 2005, nr 3, przygotowany pod red. A.G. Grossa i L.J. Gurak i opatrzony znamienym tytułem *The State of Rhetoric of Science and Technology*.

Konkluzje

Są one dość oczywiste; retoryka była i jest wciąż nauką „żywozną”. Czym ona jest? Jak powiada Kwintylijan:

(id aut universaum verbis conplectimur, ut „rhetorica est bene dicendi scientia”, aut per partes, ut Rhetorice est inveniendi recte et disponendi et eloquendi cum firma memoria et cum dignitate actionis scientia (albo obejmujemy słowami/pojęciami ogólnymi, jak „retoryka jest wiedzą w zakresie rzetelnej/dobrej wymowy”, albo przez części) Retoryka jest wiedzą/nauką (jak) poprawnie wynajdywać, porządkować i wypowiadać (w sensie: wypowiadać w dobrej formie językowej), z (wykorzystaniem) dobrej pamięci i godnie zaprezentować (dowolny tekst)⁸⁹.

Nie ulega zatem wątpliwości — retoryka to teoria dowolnego tekstu; jedną z jego cech ma być przekonanie lub, jak powie Perelman w rozdziale 14 *Imperium retoryki*, „pozyskanie audytorium dla przedstawianych przez mówcę sądów”. Rozwój badań nad dyscypliną od czasów Richarda E. Volkmana do współczesności uświadamia, że nasza wiedza w zakresie podstaw teorii retoryki nie tyle uległa jakiejś zasadniczej zmianie, ile raczej systematyzacji. Wielka w tym zasługa autorów słowników od Johanna Christiana Gottlieba Ernestiego poczynając, a na monumentalnym *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* kończąc. Natomiast głębokim zmianom uległy praktyczne zastosowania teorii retoryki. Należy zwrócić uwagę szczególnie na badania w zakresie *rhetorical criticism*⁹⁰. Kwestie te omówiłem szerzej w innym miejscu i nie będę do tych zagadnień powracał⁹¹.

Retoryka jest elementem pewnego szerszego systemu pojęć, który opiera się na założeniu jedności pomiędzy systemem reguł a swobodą, jaka ma charakteryzować twórcę⁹². Retoryka jest nauką w rozwoju — w dosłownym znaczeniu tego określenia i na pewno nie ma nic wspólnego z rozumieniem, jakie dziś się jej częstokroć narzuca. Zwróciłem na to uwagę, omawiając prace Wolframa Axa dotyczące nie tylko retoryki oraz poetyki, lecz także problemów składni i stylistyki języka greckiego, najnowsze badania nad Filodemosem oraz wydania jego *Retoryki*, jak również badania nad Kwintylijanem⁹³. Jak powiedział Wilhelm Windelband — retoryka to nauka ucząca prawidłowych reguł myślenia; filozof zwrócił też uwagę, iż retorykę należy postrzegać w związku z pismami

⁸⁹ M.F. Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, red. L. Radermacher, t. 1–2, Lipsiae 1971, V.10.54.

⁹⁰ H.A. Wilhelms, *op. cit.*, s. 182–216; E. Black, *Rhetorical Criticism: A Study in Method*, New York-London 1965; K. Burke, *The Philosophy of Literary Forms...*; S.K. Foss, *op. cit.*

⁹¹ J.Z. Lichański, *Krytyka retoryczna — wprowadzenie do metody*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 54, 2011, z. 2, s. 279–301.

⁹² Jest to klasyczny problem, tu już na pewno komplementarności pojęć: *mimesis–zelos*; zajmuje się nim np. Pseudo-Longinos w traktacie *Peri Ipsos [O wzniosłości]*. Omówienie zagadnienia por. m.in. H. Cichocka, *Mimesis i retoryka w traktatach Dionizjusza z Halikarnasu a tradycja bizantyńska*, Warszawa 2004 (tu także przedstawiony stan badań).

⁹³ J.Z. Lichański, *Historia retoryki: rozdział wciąż otwarty, czyli retoryka — nauka w rozwoju*, „Poradnik Językowy” 2013, nr 6, s. 7–18.

logicznymi Arystotelesa. Omówione wcześniej przykłady dobitnie to potwierdzają. Co więcej — rację przyznać trzeba Richardowi Emilowi Volkmannowi, i to w dwu sprawach. Po pierwsze, problematyka retoryczna w jego ujęciu obejmuje trzy grupy zagadnień; są to:

- i/ retoryka praktyczna (jej twórcą jest Izokrates),
- ii/ retoryka filozoficzna (jej twórcą jest Arystoteles) oraz
- ii/ retoryka szkolna (jej twórcą jest Hermogenes)⁹⁴.

Po drugie zaś Volkmann uznał, iż retoryka to analogon logiki. Należy pamiętać, że logika była przez Volkmana rozumiana zapewne jeszcze w duchu Immanuela Kanta:

[...] powinna być uważana za podstawę wszelkich innych nauk oraz propedeutykę używania intelektu. Wszelkich właśnie dlatego, iż abstrahuje ona całkowicie od wszelkich przedmiotów [...] służy nie do rozszerzania, lecz wyłącznie do oceniania i korygowania naszego poznania⁹⁵.

Gdy zatem Volkmann sugeruje podobieństwo między retoryką a logiką, to chodzi mu o dwie kwestie. Po pierwsze — w zakresie praktyki — retoryka pomaga oceniać oraz korygować na przykład prace pisemne⁹⁶; po drugie — w zakresie teorii — retoryka o tyle jest *propedeutyką* użycia intelektu, o ile uczy „przekładu” myśli na konstrukcje językowe oraz posługiwania się poprawną i wiarygodną argumentacją. Warto dodać, iż schemat konstruowania tekstów na przykład prawnych, naukowych, w których właśnie kompozycja oraz argumentacja odgrywają podstawową rolę, został ukształtowany — w sposób świadomy bądź nie — ale pod wpływem idei Volkmana⁹⁷. A zatem — powrót do retoryki to powrót do źródeł naszego sposobu na umiejętność wyrażenia zdziwienia światem. Także — nadania tejże umiejętności pięknego i przekonującego kształtu — w duchu Platonskiej *kalokagatii*.

Bibliografia

Teksty

- ARIST. = Arystoteles, *Retoryka. Poetyka*, przeł. i oprac. H. Podbielski, PWN, Warszawa 1988.
 D.L. = Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, przeł. I. Krońska *et al.*, oprac. I. Krońska, wstęp K. Leśniak, PWN, Warszawa 1968.
 HERM. = Hermogenes, *Sztuka retoryki*, tłum. i oprac. wstępu H. Podbielski, Lublin 2012.

⁹⁴ Volkmann 1885/1963:IX–X. Podobnie oddzielił historię, teorię i praktykę retoryki D.A. Russell, *Rhetoric and criticism*, „Grece and Rome” XIV, 1967, s. 130–144 (w dziejach retoryki wyróżnia: epokę sofistów (Gorgiasz), epokę filozofów (Platon, Arystoteles), epokę retorów (M.T. Cyceon, Kornificjusz, M.F. Kwintyliian)); ostatnia z epok o tyle jest „szkolna”, iż wskazuje na osoby, których prace stały się przez stulecia podręcznikami do nauki retoryki (m.in. Hermogenes).

⁹⁵ I. Kant, *Logika. Podręcznik do wykładów*, przeł. A. Banaszekiewicz, Gdańsk 2005, s. 22–23.

⁹⁶ R.E. Volkmann, *Über Progymnasmen...*

⁹⁷ *Ibidem*; R.E. Volkmann, *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht dargestellt...*, *idem*, *Rhetorik der Griechen und Römer...*

PL = Platon, *Fajdros*, przeł. i oprac. W. Witwicki, PWN, Warszawa 1958.

QUINT. = Quintilianus, Marcus Fabius. *Institutiones oratoriae*, wyd. L. Radermacher, t. 1–2, Teubner, Lipsiae 1971.

Encyklopedie i słowniki

The Encyclopedia of Rhetoric, red. Th. Sloane, Oxford 2001.

Ernesti J.Ch.G., *Lexicon technologiae Graecorum rhetoricae*, Leipzig 1795.

Ernesti J.Ch.G., *Lexicon technologiae Latinorum rhetoricae*, Leipzig 1797.

Historisches Wörterbuch der Rhetorik, red. W. Jens, G. Ueding, t. 1–10, Max Niemeyer Vlg., Tübingen 1992–2011 [mają ukazać się jeszcze trzy tomy indeksów].

Korolko M., *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1998.

Lanham R.A., *A Handlist of Rhetorical Terms*, Los Angeles 1988.

Lausberg H., *Handbuch der literarischen Rhetorik*, t. 1–2, München 1974 [tłum. ang. D.E. Orden, R.D. Anderson, J. Brill, Leyden 1998; tłum. pol. A. Gorzkowski, Bydgoszcz 2003].

Retoryka i krytyka retoryczna. Kompendium retoryczne, red. W. Jost, W. Olmsted, tłum. zbiorowe, red. wyd. polskiego J.Z. Lichański, Warszawa 2012.

Antologie

Bizzel P., B. Herzberg, *The Rhetorical Tradition*, wyd. 2, Bedford/St. Martin's, 2001.

Retoryka, red. J.Z. Lichański, Wyd. Wyd. Polonistyki UW, Warszawa 1995.

Retoryka, red. M. Skwara, Wyd. słowo/obraz/terytoria, Gdańsk 2008.

The SAGE Handbook of Rhetorical Studies, red. A.A. Lunsford, K.H. Wilson R.A. Eberly, SAGE Publ., Inc., Thousand Oaks, CL 2009.

Pisma

„Forum Artis Rhetoricae”, red. J.Z. Lichański, www.retoryka.edu.pl [2013-06-03].

„Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric”, red. M. van der Poel, <http://www.jstor.org/page/journal/rhetorica/about.html> [2013-06-03].

„Rhetorik. Ein internationales Jahrbuch“, red. M. Beetz, J. Dyck, W. Neuber, G. Ueding, http://www.augustana.de/forschung/projekte/rhetorik-jahrbuch/rhetorik_jahrbuch.htm [2013-06-03].

Opracowania

Awianowicz B.B. *Progymnasmata w teorii i praktyce szkoły humanistycznej od końca XV do połowy XVIII wieku. Dzieje nowożytnej recepcji Afoniosa od Rudolfa Agricoli do Johanna Christopha Gottscheda*, Wyd. Nauk. UMK, Toruń 2008.

Bazerman Ch., Little J., Bethel L., Chavkin T., Fouquette D., Garuris J., *Reference Guide to Writing Across the Curriculum*, red. Ch. Bazerman *et al.*, Parlor Press & WAC Clearinghouse, West Lafayette 2005.

Billig M., *Studying the thinking society: Social representation, rhetoric and attitudes*, [w:] *Empirical Approaches to Social Representation*, wyd. G. Breakwell, D. Canter, Clarendon Press, Oxford 1993, s. 39–62.

Black E., *Rhetorical Criticism: A Study in Method*, New York-London 1965.

- Booth W.C., *The Rhetoric of Fiction*, Univ. of Chicago Press, Chicago 1983.
- Booth W.C., *The Rhetoric of Rhetoric: The Quest for Effective Communication*, Blackwell, Oxford 2004.
- Burke K., *The Philosophy of Literary Forms: Studies in Symbolic Action* (1941), Univ. of California Press, Berkeley, Los Angeles-London 1967.
- Burke K., *The Rhetoric of Motives* (1950), Univ. of California Press, Los Angeles-London 1969.
- CCBC Student Guide to Writing in the Disciplines*, red. M. Shutte, M. McCampbell, R. Lawton, D. Stewart, P. Harrigan, P. Rogers, Baltimore 2010.
- Conley Th.M., *Rhetoric in the European Tradition*, Longmann, New York-London 1990.
- Desmet Ch., *Progymnasmata, then and now*, [w:] *Rhetorical Agendas: Political, Ethical, Spiritual*, wyd. P. Bizzell, Lawrence Erlbaum Ass., Inc, Mahwah NJ 2006, s. 185–191.
- Dydaktyka retoryki*, red. B. Sobczak, H. Zgólkowa, Poznań 2011.
- Edwards R., K. Nicoll, N. Solomon, R. Usher, *Rhetoric and Educational Discourse: Persuasive Texts?*, Routledge Falmer, London-New York 2004.
- Foss S.K., *Rhetorical Criticism: Exploration and Practice*, Prospects Heights Ill., 2004.
- Green L.D. *Patterns of Publication in Classical Rhetoric: 1460–1700*, [w:] *XVIe Congres ISHR: Abstracts*, Strasbourg 2007, s. 66–67 (+ tabela).
- Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne: 1450–1950*, red. M. Fumaroli, PUF, Paris 1999.
- Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, red. W. Jens, G. Ueding, t. 1–10, Tübingen 1992–2011.
- Hoppmann M., *Statuslehre*, [w:] *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, t. 8 (2007), kol. 1327–1358.
- Kant I., *Logika. Podręcznik do wykładów*, przeł. A. Banaszkiewicz, Gdańsk 2005.
- Kennedy G.A., *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton 1994.
- Kennedy G.A., *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, Chappel Hill, London 1999.
- Kennedy G.A., *Comparative Rhetoric. An Historical and Cross-Cultural Introduction*, New York-Oxford 1998.
- Kennedy G.A., *The present state an the study of ancient history*, „Classical Philology” 70, 1975, s. 278–282.
- Kraus J., *Rétorika v dejinach jazykové komunikace*, Praha 1981.
- Kraus J., *Rétorika v evropské kultuře*, Praha 1998.
- Kraus M., *Exercises for text composition (exercitationes, progymnasmata)*, [w:] *Rhetorik und Stilistik/Rhetoric and Stilistics*, red. U. Fix, A. Gardt, J. Knappe, De Gruyter, Berlin-New York 2009, s. 1396–1405.
- Landmark Essays on Writing Across the Curriculum*, red. Ch. Bazerman, D.R. Russell, Hermagoras Press, Davis CA 1994.
- Landow G.P., *The rhetoric of hypermedia: Some aspects for author*, [w:] *idem, Hypermedia and Literary Studies*, MIT Press, Cambridge, Mass. 1991, s. 81–103.
- Lichański J.Z., *Historia retoryki: rozdział wciąż otwarty, czyli retoryka — nauka w rozwoju*, „Poradnik Językowy” 2013, nr 3, s. 7–18.
- Lichański J.Z., *Krytyka retoryczna — wprowadzenie do metody*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 54, 2011, z. 2, s. 279–301.
- Lichański J.Z., *Retoryka: Historia — Teoria — Praktyka*, t. 1–2, DiG, Warszawa 2007.
- Lichański J.Z., *Retoryka od renesansu do współczesności — tradycja i innowacja*, DiG, Warszawa 2000.
- Longaker M.G., *Rhetoric and the Republic: Politics, Civic Discourse, and Education in Early America*, Univ. of Alabama Press, Tuscaloosa 2007.
- Lunsford A.A., Ede L.S., *On distinction between classical and modern rhetoric*, [w:] *Essays on Classical Rhetoric and Modern Discourse*, red. R.J. Connors, A.A. Lunsford, L.S. Ede, Southern Illinois Univ. Press, Carbondale, IL 1984, 37–49.
- Martin J., *Antike Rhetorik. Technik und Methode*, München 1974.

- McKeon R., *Rhetoric: Essays in Invention and Discovery*, oprac. M. Backman, Ox Bow Press, Woodbridge, 1987.
- Murphy J.J., *Rhetoric in the Middle-Ages*, Los Angeles 1974.
- Nauczanie retoryki w teorii i praktyce*, red. J.Z. Lichański, E. Lewandowska-Tarasiuk, Warszawa 2003.
- New Chapters in the History of Rhetoric*, red. L. Pernot, J. Brill, Leyden 2008.
- Nietzsche F., *Przedstawienie retoryki starożytnej*, przeł. B. Baran, [w:] *Nietzsche 1900–2000*, wyd. A. Przybysławski, Aureus, Kraków 1997 [Bibliotheca Principia: Klasycy 2000, 1], s. 15–43.
- Otwinowska B., *Retoryka*, [w:] *Słownik literatury polskiego oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Wrocław 1990, s. 714–720.
- Otwinowska B., *Retoryka*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska, B. Otwinowska, E. Sarnowska-Temeriusz, Wrocław 1991, s. 508–515.
- Perelman Ch., *La logique juridique. La nouvelle rhétorique*, Daloz, Paris 1976 [tłum. pol. *Logika prawnicza. Nowa retoryka*, przeł. T. Pajor, wstęp J. Wróblewski, Warszawa 1984].
- Perelman Ch., *L'Empire rhétorique*, Vrin, Paris 1977 [tłum. pol. *Imperium retoryki*, przeł. M. Chomicz, wstęp R. Kleszcz, Warszawa 2002; tłum. ang. *The Realm of Rhetoric*, trans. W. Kluback, University of Notre Dame Press, Notre Dame 1982].
- Perelman Ch., L. Olbrecht-Tyteca, *Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique*, t. 1–2, Bruxelles 1978 [tłum. ang. *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*, trans. J. Wilkinson, P. Weaver, University of Notre Dame Press, Notre Dame 1969].
- Perspektywy polskiej retoryki*, red. B. Sobczak, H. Zgólkowa, Poznań 2007.
- Podbielski H., *Wstęp*, [w:] Hermogenes, *Sztuka retoryczna*, opracowanie i przekład H. Podbielski, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2012, s. 137–157.
- Renaissance Rhetoric Short Title Catalogue: 1460–1700*, red. J.J. Murphy, L.D. Green, Burlington 2003.
- Rhetorical Education in America*, red. Ch.J. Glenn, M.M. Lyday, W.B. Sharer, University Alabama Press, Tuscaloosa 2009.
- Rhetorik zwischen den Wissenschaften*, red. G. Ueding, Tübingen 1991.
- Rice J., *The Rhetoric of Cool: Composition Studies and New Media*, Southern Illinois Univ. Press, Carbondale 2007.
- Skwara M., *Polska bibliografia retoryczna 1945–2003*, [w:] *Retoryka w Polsce. Teoria i praktyka w ostatnim półwieczu*, red. M. Skwara, Szczecin 2006, s. 265–371.
- Spengel L. von., *Die Definition und Eintheilung der Rhetorik bei den Alten*, „Rheinisches Museum für Philologie” 18, 1863, s. 481–526.
- Striller F., *De stoicorum studiis rhetoricis*, Koebner, Vratislaviae 1886.
- Ueding G., *Das Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, „Archiv für Begriffsgeschichte” 37, 1994, s. 7–20.
- Ueding G., *Rhetorik als Fundament des modernen Europa*, [w:] *Von der Kunst der Rede und Beredsamkeit*, wyd. G. Ueding, Th. Vogel, Tübingen 1998, s. 29–53.
- Ulčinaite E., *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku*, Wrocław 1984.
- Vickers B., *In Defence of Rhetoric*, Oxford Univ. Press, Oxford 1988.
- Volkman R.E., *Hermagoras oder Elemente der Rhetorik*, Vlg. Th. Von der Nahmer, Stettin 1865.
- Volkman R.E., *Rhetorik der Griechen und Römer*, [w:] R.E. Volkman, H. Gleditsch, *Rhetorik und Metrik der Griechen und Römer*, wyd. Kaspar Hammer, C.H. Beck Vlg., München 1901, s. 1–61 [Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, II.3].
- Volkman R.E. *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht dargestellt*, Leipzig 1885 [repr. Olms, Hildesheim 1963, 1987; repr. [elibron] 2005; repr. BiblioBazaar 2010] także: <http://www.archive.org/stream/dierhetorikderg02volkgoo#page/n13/mode/2up> [2011-06-24].
- Volkman R.E., *Über Progymnasmen und ihre Verwendbarkeit für den deutschen Unterricht auf Gymnasien*, Stettin 1861.

- Volkman R.E., *Wprowadzenie do retoryki Greków i Rzymian*, przeł. L. Bobiatyński, oprac. H. Cichocka, J.Z. Lichański, wyd. 2, Wyd. UW, Warszawa 1995.
- Wackernagel W., *Poetik, Rhetorik und Stilistik*, Halle 1873.
- Welch K.E., *Electric Rhetoric: Classical Rhetoric, Oralism, and New Literacy*, MIT Press, Cambridge MA-London 1999.
- Wells S., *Sweet Reason: Rhetoric and the Discourses of Modernity*, Chicago-London 1996.
- Wilhelms H.A., *The literary criticism of oratory*, [w:] *Studies in Rhetoric and Public Speaking in Honor of James A. Winang*, red. A.M. Drummond, Ithaca, New York 1925, s. 182–216.

Źródła internetowe

- AVMLAN Bibliography: MA in the Digital Humanities*, 13/11/07, s. 1–15, <http://www.cch.kcl.ac.uk/legacy/teaching/avmlan/Bibliography.pdf> [2008-12-04].
- Hasse Fee-Alexandra, *Hypertext Rhetoric: Studies for an Online Literary Text Theory*, www.ibiblio.org/nmediac/summer202/hypertext.html [2008-03-26].
- Ueding G., *Was ist Rhetorik? Eine Einführung in die Theorie und Geschichte der Rhetorik*, <http://www.uni-tuebingen.de/uni/nas/definition/rhetorik.htm> [2007-10-18].